

УДК 902/904(477)

А. С. Струкуленко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДО ІСТОРІЇ АРХЕОЛОГІЧНОЇ НОВОБУДОВНОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Розглянуто організаційні питання створення та діяльності постійнодіючої археологічної новобудовної експедиції Дніпропетровського національного університету (1972–1999 рр.).

Ключові слова: новобудовна експедиція, Дніпропетровський національний університет, археологія.

Рассмотрены организационные вопросы создания и деятельности постоянно действующей археологической новостроечной экспедиции Днепропетровского национального университета (1972–1999 гг.).

Ключевые слова: новостроечная экспедиция, Днепропетровский национальный университет, археология.

The author considers organizational questions of creation and activity of the constantly working new-building archaeological expedition of Dnepropetrovsk national university (1972–1999).

Key words: new-building expedition, Dnepropetrovsk national university, archaeology.

Вивчення археологічних пам'яток Дніпропетровщини – одного з найрозвиненіших промислових і сільськогосподарських регіонів України, до того ж багатого історичними пам'ятками – налічує понад 160 років. Біля його витоків стояли такі відомі археологи XIX ст., як Є. І. Забелін, М. Є. Макаренко, Д. Я. Самоквасов, О. А. Спіцин, В. В. Хвойко та ін. Широку популярність здобули роботи I-ої (1927–1932) та II-ої (1945–1949) Дніпрогесівських експедицій, з якими пов'язані імена В. М. Даниленка, А. В. Добровольського, О. Ф. Лагодовської, М. Я. Рудинського, Д. І. Яворницького та ін. У 70–90 рр. XX ст. тут активно проводилися дослідження новобудовними експедиціями Інституту археології АН України [34]. Але неосяжні за масштабами роботи з меліорації сільгоспугідь, передбачені так званою Продовольчою програмою (травень 1982 р.), потребували, згідно із законодавством з охорони пам'яток археології, що діяло у радянські часи, залучення до рятувальних досліджень усіх наявних в Україні наукових археологічних установ та фахівців. Неможливість забезпечити оперативне виконання невідкладних робіт лише силами науковців Інституту археології та його філій на місцях зумовила створення територіальних комплексних експедицій на базі вищих навчальних закладів, у першу чергу – університетів, до складу котрих входили, якщо це було можливим за наявності фахівців, археологічні підрозділи.

Першість серед останніх за часом виникнення, масштабом здійснених досліджень, якими було охоплено майже всю територію Дніпропетровської області (31,9 тис. км²)¹, безперервністю діяльності протягом близько 30 років, значенням зроблених в їх процесі відкриттів для розуміння етнокультурних процесів, що відбувалися на теренах регіону з доби каменю по пізнє середньовіччя, оперативністю їхнього введення до наукового обігу належить археологічній новобудовній експедиції (далі – АНЕ) Дніпропетровського державного (зараз – національного) університету.

¹Для порівняння: площа Молдавії дорівнює 33,7 тис. км², Бельгії – 30,5 тис. км², Албанії – 28,7 тис. км², Македонії – 25,7 тис. км².

Слід відзначити, що хоча осмислення здобутих нею матеріалів відбувається і по сьогодні, робіт, присвячених викладенню історії самої експедиції, практично немає. Хіба не єдиним випадком аналізу діяльності експедиції та оцінки її внеску до вивчення давньої історії України стали статті А. Д. Пряхіна «Археология в Днепропетровском университете» [30], присвячена 20-річному ювілею діяльності експедиції, та І. Ф. Ковальнової «30 лет работы археологической экспедиции ДГУ» [26], в яких визначена масштабність не лише польових досліджень, а й наукових результатів робіт експедиції 1972–2002 рр. А. Д. Пряхін дає дуже високу оцінку діяльності експедиції: «Работы открыли новую страницу в изучении степной и лесостепной зон не только Поднепровья и Восточной Европы, но и Евразии в целом. При этом важно иметь в виду, что речь идет о территории, через которую в течение продолжительного времени осуществлялись интенсивные широтные связи трансевропейского масштаба, имевшие место как в эпоху бронзы, так и в последующее время» [30, с. 5]. Дослідженню джерел з історії АНЕ присвячена стаття автора «Щорічні звіти як джерело з історії новобудовних експедицій Дніпропетровського університету (1972–1993 рр.)» [32], а у статті «Пам'ятки середньовічних кочівників у наукових збірниках новобудовної археологічної експедиції Дніпропетровського національного університету» [33] було розглянуто кочівницькі пам'ятки Дніпропетровської області, відкриті АНЕ та введені до наукового обігу протягом 1977–2003 рр.

У даній статті увага зосереджена на визначенні питань з організації та діяльності археологічної експедиції ДНУ. Ініціатива у створенні останньої належала тоді ще доценту кафедри всесвітньої історії (зараз професору ДНУ) І. Ф. Ковальовій, котра по праву є фундатором не лише новобудовних досліджень в регіоні, а й археологічного напрямку в наукових дослідженнях Дніпропетровського національного університету та засновником дніпропетровської археологічної школи, до якої належать відомі в Україні дослідники: В. І. Костенко, З. П. Маріна, В. А. Ромашко, Д. Л. Тесленко, Є. Л. Фещенко, В. М. Шалобудов та ін. [29].

Наукова зацікавленість історією першої в СРСР новобудовної Дніпрогесівської експедиції Наркомату Просвіти України 1927–1932 рр. під головуванням Д. І. Яворницького, за якою І. Ф. Ковальновою у 1971 р. була захищена кандидатська дисертація [27], визначила, в значній мірі, внутрішню мотивацію дослідниці докласти зусиль до продовження нелегкої справи знаного і несправедливо замовчаного у ті роки вченого. До цього приєдналося розуміння виключної наукової важливості майбутніх досліджень, засноване на багаторічних власних розвідках та розкопках пам'яток Орільсько-Самарського межиріччя. До цього слід додати досвід роботи у новобудовних експедиціях Інституту археології – Дніпродзержинській, Кременчуцькій та ін. Дніпропетровський загін, що добре зарекомендував себе у складі експедиції ІА АН України «Дніпро-Донбас» (1970–1971 рр.), який складався з студентів істфаку ДДУ, очолюваних І. Ф. Ковальновою, став ядром у створенні самостійної новобудовної експедиції Дніпропетровського університету.

Таким чином, три фактори, а саме: гостра потреба ІА АН України в організаціях-виконавцях археологічних робіт на новобудовах, по-друге – наявність в Дніпропетровському університеті фахівця, здатного керувати цими роботами, у особі І. Ф. Ковальнової, по-третє – існування на історичному факультеті в межах студентського наукового гуртка підготовленої групи дослідників, визначили створення АНЕ.

Рішенням Президії АН УРСР від 12 грудня 1971 р. проведення археологічних досліджень на новобудовах Дніпропетровської області було закріплено за Дніпропетровським держуніверситетом [див. 24]. Це було частиною передбачених п'ятирічним планом науково-дослідної роботи ДДУ зональних досліджень у лівобережжі Дніпра, що охоплювали територію від прикордоння з лісостепом (ба-

сейн р. Орелі) до Каховського моря, включаючи басейни річок Кільчені, Самари, Вовчої, Біка та ін. У 1981 р. це рішення було підтверджено Постановою Республіканської ради з координації наукових досліджень у сфері природничих і суспільних наук № 27 від 20 жовтня 1981 р., в якій Дніпропетровський держуніверситет названий виконавцем археологічних досліджень в Дніпропетровській області [див. 24]. У березні 1972 р. за угодою з Інститутом археології АН УРСР був укладений договір з Дирекцією будівництва зрошувальних систем в Дніпропетровській області про здійснення археологічних досліджень у зоні спорудження II-ої черги Фрунзенської зрошувальної системи, а у травні того ж року туди була направлена постійнодіюча новобудовна археологічна експедиція (наказ по ДДУ № 347 від 15 травня 1972 р. [23]), створена як госпрозрахункова організація, що в організаційному відношенні виступала самостійним підрозділом у системі історичного факультету.

Господарська та фінансова діяльність АНЕ як госпрозрахункової одиниці була підпорядкована науково-дослідній частині (НДЧ) Університету, через яку відбувалося укладення Договорів на виконання рятувальних археологічних робіт в зонах меліоративного будівництва та, згодом, на площах будівництва і в зонах підтоплення шахт Західного Донбасу, їхнє фінансування та нагляд за своєчасним виконанням завдань та календарних планів, звітуванням, прийманням робіт тощо.

Головним замовником робіт з археологічного дослідження територій, що відходили під будівництво зрошувальних систем, протягом усіх років діяльності АНЕ, а з 1993 р. – науково-дослідної лабораторії археології Подніпров'я, виступала Дирекція будівництва зрошувальних систем в Дніпропетровській області на чолі з В. А. Пастуховим та Г. Н. Володимировим. Керівництво Дирекції з розумінням ставилося до потреб дослідження археологічних пам'яток, яким загрожувало знищення в процесі будівництва, беручи на себе посередництво у конфліктних ситуаціях, найчастіше викликаних відмовою у своєчасному наданні землерийної техніки чи подовженням терміну археологічних досліджень у зв'язку з відкриттям у процесі робіт нових об'єктів.

Згідно з впровадженою Інститутом археології АН України практикою, складанню Договору передувала археологічна розвідка на місцевості, яка провадилася співробітниками АНЕ на стадії розробки проекту зрошувальної системи спільно із проєктантами НД Інституту Укргіпроводгосп. Саме за матеріалами цих розвідок визначалася кількість візуально фіксованих археологічних об'єктів (курганів), а також, у випадку необхідності, здійснювалося шурфування на місцях давніх поселень з метою встановлення їхньої площі. На основі затвердженого переліку пам'яток обчислювався кошторис на їхнє дослідження згідно з розробленими новобудовним відділом Інституту археології АН розцінками.

Оскільки проведення розкопок курганів потребувало використання землерийної техніки – бульдозерів або скреперів, – важливим моментом організаційної роботи АНЕ було забезпечення останньої. З перших років діяльності новобудовної експедиції ДНУ було запроваджено введення до генерального кошторису тресту Дніпровбуд за підрозділом «Будмонтаж» відповідної подальшим роботам кількості кубометрів ґрунту та коштів на оплату роботи механізмів. Завдяки цьому досягалася зацікавленість як керівництва, так і безпосередньо механізаторів пересувних механізованих колон (ПМК) у отриманні «планових» показників, чим якщо не знімалася цілком, то значно зменшувалася загроза залишитися без механізмів у процесі розкопок.

Спільно з Дніпропетровським філіалом інституту Укргіпроводгосп експедицією були проведені розвідки, за якими здійснені розкопки у районах будівництва Фрунзенської (1972–1975), Царичанської (1975–1976), Жданівської (1976–1977), Миколаївської (1977), Петровської (1977), Магдалинівської (1978–1982), Олександрівської (1983–1986), Солоняно-Томаківської (1986–1994) та ряду колгосп-

них зрошувальних систем [1–8; 10–19; 22]. Народного господарське значення робіт АНЕ на будівництві зрошувальних систем визначалося двома факторами: введенням до сівозміни додаткових площ, звільнених з-під курганів (насипи, як правило, не розорювалися), та забезпеченням можливості використання прогресивних на той час дощувальних механізмів типу «Фрегат», діяльність котрих потребувала нівелювання площ.

Другим, не менш важливим напрямом у діяльності АНЕ Дніпропетровського університету в ці роки стало дослідження пам'яток – курганів та поселень – на площах відводу земель під будівництво гірничих підробіток шахт Західного Донбасу, а також у зонах викликаного діяльністю шахт підтоплення долини р. Самари. Головним замовником робіт виступала Дирекція об'єднання «Павлоградвугілля». Роботи, які було розпочато у 1982 р., продовжувалися по 1986 р.; потім були поновлені у 1989–1990 рр. [9; 17; 20]. Як і в зонах меліоративних робіт, розкопкам передувала глибока розвідка, здійснювана спільно з фахівцями науково-дослідного Інституту Укргіпрошахт та об'єднання «Павлоградвугілля». За відпрацьованою за роки проведення археологічних робіт у зонах зрошувальних систем практикою, виділення землерийної техніки здійснювалося ПМК тресту «Дніпроводбуд» по підрозділу «Будмонтаж». Народного господарське значення робіт визначалося тими ж показниками, як і в меліоративних роботах, до яких додавалася рекультивация відпрацьованих ґрунтів.

При безперечній схожості умов робіт експедиції в шахтарському Присамар'ї із дослідженнями, що проводилися у зв'язку з будівництвом зрошувальних систем, між ними існували і деякі відмінності, в першу чергу викликані різницею у топографічному розташуванні пам'яток, що позначилося на їхній культурній належності та типології. У той час як курганні групи зазвичай тяжіють до підвищень вододільних плато та високих берегів річкових долин, давні поселення переважають, в умовах досліджуваної території, на низьких терасах і окремих дюнах у заплаві. Тому в роботах Павлоградського (Самарського) загону вагоме місце належить дослідженню поселень (Богуслав, Хрести, Павлоград) [11; 21].

Поширення фронту робіт вимагало структурних змін, що полягали у виділенні загонів на чолі з відповідальними виконавцями робіт, підпорядкованими начальнику експедиції, яким всі роки діяльності АНЕ залишалася професор І. Ф. Ковальова. Кожен загін мав у своєму складі більш-менш кваліфікованих співробітників, лаборантів з числа студентів та практикантів II–V курсів, власний бюджет у межах загального кошторису, орендований автотранспорт та механізми. З метою кращої координації робіт проводилися планові спільні виробничі наради, практикувалося відвідування досліджуваних об'єктів керівником експедиції, обмін спеціалістами, наукові семінари.

Традиційно, починаючи з II-ої черги Фрунзенської ЗС 1972–1975 рр., роботи на котрій стали початком діяльності АНЕ, за наступними експедиціями району Орільсько-Самарського межиріччя закріпилася назва Лівобережних. Саме вони відіграли вирішальну роль у формуванні наукового потенціалу співробітників експедиції, вчорашніх студентів, стали школою знань та майстерності, заклавши підвалини сучасної дніпропетровської наукової школи. Цьому сприяли творчі умови, що склалися в експедиції з перших днів, завдяки чому кожен з бажаючих знань отримав власну наукову тему, працюючи над котрою набував навичок наукової роботи, підкріплених досвідом польових археологічних досліджень. Саме в Лівобережних – Фрунзенській, Царичанській, Олександрівській та інших – експедиціях відбувалося становлення майбутніх керівників загонів: С. С. Волкобая, В. І. Костенка, З. П. Маріної, І. В. Морковіної, С. Є. Мухопида, В. А. Ромашко, В. М. Шалобудова.

Виділення загонів, уперше запроваджене у 1976 р., мало тимчасовий, за винятком Павлоградського або Самарського, характер. Назва загонів включала на-

йменування відповідної зрошувальної системи із позначенням належності до Лівобережного, відносно Дніпра, районів, за якими відбувалася первинна систематизація польової документації та матеріалу. Роботи Павлоградського загону на чолі із ст. науковим співробітником (з 1990 р. – кандидатом історичних наук за спеціальністю 07.00.06 – Археологія) Ромашко Володимиром Андрійовичем, котрі тривали протягом 9 років, мали стаціонарний характер. Це ж саме стосується робіт сформованого за тематичним призначенням загону під керівництвом к. і. н. В. І. Костенка, зосередженого на дослідженнях сарматських пам'яток Дніпропетровської області.

Слід відзначити, що кадрове питання у тогочасних умовах Дніпропетровська викликало значні труднощі. Так, у складі експедиції, що розпочинала у травні 1972 р. свій перший польовий сезон, нараховувалося 12 осіб, з яких лише двох були штатними співробітниками: керівник експедиції доц. І. Ф. Ковальова та інженер В. І. Перетятко. Усі інші були студентами II–IV курсів, членами студентського наукового гуртка, які спеціалізувалися з археології. Деякі з них вже брали участь у польових дослідженнях у складі Дніпропетровського загону, що входив до експедиції «Дніпро-Донбас» у 1970–1971 рр., інші вперше мали можливість на практиці реалізувати отримані в лекціях знання: М. М. Бондар, С. С. Волкобой, В. П. Гибало, Д. Н. Голубчик, З. П. Грибанова (Маріна), А. А. Гунін, Л. Н. Дворніченко, В. І. Дрьомова, М. І. Пічов, Г. К. Швидько.

За словами І. Ф. Ковальової, у перші роки робіт їй доводилося поєднувати обов'язки наукового керівника, адміністратора, лаборанта, а іноді й землекопа. Але згодом у лавах експедиції відбулося становлення молоді наукової генерації археологів Дніпропетровська: кандидатів наук С. С. Волкобая, О. М. Каковкіної, В. І. Костенка, З. П. Маріної, В. А. Ромашко, Д. Л. Тесленка, Є. Л. Фещенка, І. І. Яременко, О. М. Ярошкевича та досвідчених дослідників А. В. Андросова, І. В. Морковіної, С. С. Мухопода, В. М. Шалобудова. За період з 1972 р. по 2002 р. школу новобудовної експедиції під час проведення навчальної археологічної практики пройшло більше 1,5 тис. студентів [26].

Оскільки археологічні роботи в зонах будівництва зрошувальних систем вимагали максимально повного дослідження усіх об'єктів у гранично стислі терміни, вже на початковому етапі робіт постало завдання підвищення наукового рівня та уніфікації графічної фіксації, своєчасної камеральної обробки, що потребувало перенесення значної частини робіт у польові умови. У своїх мемуарах І. Ф. Ковальова згадує: «Фотографували, чертили и рисовали мы сами, в основном я, отчего все черепа в «Отчете» за 1972 год оказались подозрительно похожими» [25, с. 122]. На другий рік робіт експедиції до її складу було введено ставки штатного художника та фотографа. Креслярські роботи виконував професійний художник В. М. Федотов, фотографічні – Д. А. Рубінський. Також на базі експедиції влітку 1973 р. було створено камеральну лабораторію, в якій працював штатний співробітник-лаборант, згодом інженер В. А. Попцов, який добре зарекомендував себе як реставратор.

Важливою новацією у справі підготовки наукових кадрів експедиції стало запровадження запрошень відомих фахівців. Так, у 1973 р. експедицію відвідав провідний співробітник ІА АН України д. і. н. В. М. Даниленко з метою ознайомлення із пам'ятками майвського типу, вперше відкритими в курганах поблизу с. Верхня Маївка та Спаське, та методикою їхнього дослідження. Під час відвідин для співробітників було прочитано низку лекцій з актуальних проблем археології України. Також роботи експедиції відвідували: провідний співробітник ІА АН СРСР Є. М. Черних (Москва), співробітники Ленінградського відділення ІА Е. С. Шарафутдінова, В. С. Бочкарьов. З метою контролю методичного рівня робіт експедиції там відбувалися перевірки з боку Польового комітету ІА АН України П. А. Горішним, В. В. Отрощенком.

Розглядуваний в даній статті період роботи АНЕ (1972–1999 рр.) можна розділити на три етапи. Початковий етап (1972–1975 рр.) пов'язаний із дослідженням курганів, що знаходилися в зоні будівництва II-ої черги Фрунзенської ЗС (близько 610 км²) та розташовувалися в природно-ландшафтній зоні лівобережного Передstepу – проміжної між Лісостепом та Степом смуги, природна та культурна своєрідність котрої була доведена в процесі робіт експедиції [28; 31]. У територіальному відношенні вона співпадає з межиріччям Орелі та Самари в межах Дніпропетровської області та прилеглими районами Полтавської, Харківської та Донецької областей [28]. Межі мікрорайону будівництва ФЗС-II визначаються вододільним плато, замкненим між задровою долиною Дніпра і річками Кільчень та Чаплинка, зближеними у своїй верхній течії, завдяки чому на карті район досліджень мав вигляд трикутника, звернутого верхівкою на північ [2].

Одночасно з роботами на ФЗС у 1972–1973 рр. археологічною експедицією ДДУ за рахунок держбюджету в Присамар'ї досліджувалися курганні групи поблизу с. Булахівка Павлоградського району на землях колгоспу «Україна». Необхідність розкопок була обумовлена інтенсивним розорюванням курганних насипів і переплануванням місцевості в урочищі «Круглик» під водорозбірний басейн [2].

Серед головних досягнень цього етапу слід відзначити створення сталого ядра виконавців та відпрацювання відповідної умовам новобудовних розкопок методики досліджень. Щорічні звіти, що склалися в кінці кожного польового сезону для представлення в Інститут археології АН УРСР та замовнику археологічних робіт, не викликали суттєвих зауважень Польового комітету – головної установи, від котрої залежало надання Відкритого листа на право проведення розкопок. Значно покращилися професійний рівень штатного складу експедиції та укомплектування його науково-технічними працівниками.

Середній етап діяльності АНЕ, за нашою періодизацією, припадає на 1976–1989 рр. Його головною ознакою стало значне розширення фронту робіт, який охоплював одночасно площі декількох зрошувальних систем, розташованих по обидві сторони Дніпра, що зумовлювало створення окремих загонів.

У 1975–1976 рр. АНЕ проводилися дослідження у зоні будівництва Царичанської ЗС поблизу сс. Новопідкряз, Могилів, Прядівка та ін. Царичанського району Дніпропетровської обл. Зрошувані площі займали північно-східну частину вододільного плато та другу терасу Орелі (с. Могилів) [2].

У 1976–1977 рр. у зв'язку із будівництвом Жданівської ЗС експедицією проводилися археологічні дослідження поблизу с. Соколове Новомосковського району. За природно-ландшафтними умовами досліджувана площа входить до лівобережного Передstepу і займає частину вододільного плато над долиною річки Тарки, лівої притоки Дніпра [2]. У 1976 р. також досліджувалися кургани в Правобережжі Дніпра поблизу с. Шолохове Нікопольського району. Для цього було вперше створено окремих Богданівський (за назвою колгоспу ім. Б. Хмельницького) загін на чолі з С. С. Волкобом. Обрання кандидатури останнього враховувало як професійні, так і особисті якості: С. С. Волкобой пройшов школу експедиції починаючи з студента-першокурсника, добре оволодів навичками польових досліджень, зокрема розкопок курганів. Роботи були зосереджені на розкопках у курганній групі Слов'янка, переважна більшість курганів котрої належала до скіфського часу. Таким чином, уперше у працях експедиції позначилася скіфська проблематика [2].

У 1977 р. були розпочаті роботи на Миколаївській ЗС (с. Миколаївка Новомосковського району) та на землях учгоспу «Самарський» Дніпропетровського сільськогосподарського інституту (зараз – Аграрного університету) поблизу с. Олександрівка Дніпропетровського району [2]. Одночасно Правобережний загін на чолі з С. С. Волкобом здійснював розкопки курганного могильника в

зоні будівництва Петровської ЗС поблизу с. Башмачка. Цими дослідженнями відкривався період довготривалих робіт АНЕ у Дніпровському Надпоріжжі [2].

У 1978 р. розпочалося фінансування значних за обсягом археологічних робіт в районі будівництва Магдалинівської ЗС, які тривали по 1982 р. Досліджувана територія займала середню течію р. Орелі з її малими притоками – р. Ряска, Берестова та ін. Роботи проводилися одночасно у Магдалинівському, Царичанському та Новомосковському районах [2–5].

У 1978–1979 рр. Правобережним загonom під керівництвом С. С. Волкобова провадилися розкопки курганів на півдні області біля с. Мар'янське Апостолівського району [1].

Останній – 1982 – рік робіт на трасі МЗС співпав із початком досліджень археологічних пам'яток на площах підробіток та в зоні підтоплення шахт Західного Донбасу [9]. Для цього із складу експедиції було виділено Самарський загін на чолі з н. с. В. А. Ромашко та його заступником З. П. Маріною. До нього увійшли: А. В. Андросов, П. А. Воля, Є. В. Гришова, В. І. Костенко, І. В. Морковіна, І. В. Нікулкін, Є. Л. Фещенко, Л. А. Шаламова. Склад загону змінювався з часом, за винятком його керівництва.

У 1983–1987 рр. продовжувалися дослідження курганів району будівництва Олександрівської ЗС (сс. Шандрівка, Чорнявщина, Преображенка та Ново-Іванівка Павлоградського району), якими було охоплено середню течію р. Орелі [2; 7; 13; 14]. У 1983 р. у зоні будівництва Михайлівської ЗС в Покровському районі було розпочато дослідження курганів поблизу с. Великомихайлівка, що тривали по 1985 р. [2; 7; 13].

Зростання інтенсивного землеробства у кліматичних умовах Дніпропетровщини, для яких характерна посушливість і нестійкий характер опадів, вимагало розширення зрошувальних систем. На зміну великим за площею приходять колгоспні та радгоспні системи, під час будівництва котрих збільшується загроза загибелі пам'яток унаслідок ослаблення контролю за дотриманням правових норм. Ці обставини ускладнювали працю археологів, як і незбалансованість у термінах робіт, що призводило до необхідності присутності археологів одночасно у двох-трьох місцях будівництва ЗС.

У зв'язку з цим у 1986 р. у складі експедиції діяли вже три загони: Лівобережний (В. М. Шалобудов), Самарський (В. А. Ромашко) та Південний (С. Є. Мухопад). Загальне керівництво здійснювалося начальником експедиції І. Ф. Коваловою. Південним загonom у 1986–1988 рр. були розпочаті роботи в зоні будівництва Солоняно-Томаківської ЗС в Правобережжі Дніпра. Зрошувані площі становили степовий «тил» Надпоріжжя, на відстані від 10 до 80 км від Дніпра. Іншим об'єктом досліджень Південного загону у 1986 р. були кургани, що входили до зони будівництва Куйбишевської ЗС в Апостолівському районі Дніпропетровської обл. Кургани входили до центральної частини Кам'янського курганного поля в межиріччі річок Базавлука та Кам'янки [13; 14; 19]. Самарським загonom роботи велися на території колгоспу ім. Ульянова біля с. В'язовок Павлоградського району і в районі с. Губиниха [17].

1986 р. став завершальним у суцільному дослідженні курганних могильників Орільсько-Самарського межиріччя, розпочатому ще у 1972 р. Його наслідком стало одержання переконливих доказів історичної своєрідності в розвитку цієї території, що межує із Лісостепом та Степом.

Третій період (1990–1999 рр.) розпочався у нових суспільно-політичних умовах незалежної України, коли радянська практика обов'язкового фінансування науково-дослідних робіт, зокрема – археологічних досліджень, за рахунок відчислень від кошторису новобудов була втрачена [25]. Відповідно до цього відбулося різке скорочення польових досліджень усіма інституціями – як академічним Ін-

ститутом археології, так і вищими навчальними закладами, в тому числі і Дніпропетровським університетом. Розкопки носили переважно рятувальний характер.

У 1990–1994 рр. було досліджено 38 курганів у Новомосковському, Нікопольському, Дніпропетровському, Томаківському та Солонянському районах Дніпропетровської області [10; 11; 13; 15; 20]. 1993 р. ознаменувався в організаційно-структурному відношенні відкриттям на базі новобудовної експедиції держбюджетної науково-дослідної лабораторії археології Подніпров'я ДНУ, до якої перейшли госпдоговірні роботи на новобудовах Дніпропетровської області.

У 1995–1996 рр. і 1998 р. польові роботи не проводилися за умов загальної кризи. Деяке поживлення спостерігалось у 1997 р. та 1999–2000 рр., коли досліджувались кургани біля м. Марганець Нікопольського району та поблизу с. Зелений Гай Широківського району (кер. В. А. Ромашко) [6; 12].

Таким чином, унаслідок робіт АНЕ було здійснено суцільне зональне дослідження археологічних пам'яток, які у географічному відношенні займали сучасну степову, а в минулому – лісостепову смугу України, що вивело регіон у число найбільш вивчених. За період роботи експедиції було досліджено сотні курганів та поховань, які в культурному відношенні представляють етапи історії населення регіону від енеоліту до раннього середньовіччя, та ряд поселень доби бронзи, що надало можливість наблизитися до вирішення питань з етногенезу, хронології, соціальної та духовної культури давнього населення України.

Бібліографічні посилання

Джерела

Авторські звіти про археологічні дослідження в зонах будівництва зрешувальних систем Дніпропетровської області та шахт Західного Донбасу за 1972–2000 рр. Місце зберігання: Науковий архів Інституту археології Національної академії наук, м. Київ, фонд експедицій.

1. Волкобой С. С., Жерихина І. Ю., Лихачев В. А., Шалобудов В. Н., ф. е. 1978/43а, 1979/58а.

2. Ковалева І. Ф., ф. е. 1972/39, 1973/35, 1974/40, 1975/52, 1975/53, 1976/66, 1976/66а, 1976/66Б, 1977/127, 1977/127а, 1977/127б, 1978/43, 1979/58, 1983/44, 1984/146а, 1989/181.

3. Ковалева І. Ф., Волкобой С. С., Марина З. П., ф. е. 1980/122.

4. Ковалева І. Ф., Марина З. П., ф. е. 1982/50.

5. Ковалева І. Ф., Марина З. П., Ромашко В. А., ф. е. 1981/105.

6. Ковалева І. Ф., Марина З. П., Ромашко В. А. і др., ф. е. 1999/30, 2000/7.

7. Ковалева І. Ф., Марина З. П., Шалобудов В. Н., ф. е. 1984/146.

8. Ковалева І. Ф., Мухопад С. Е., ф. е. 1986/106.

9. Ковалева І. Ф., Ромашко В. А., ф. е. 1982/50а.

10. Ковалева І. Ф., Ромашко В. А., Шалобудов В. Н., ф. е. 1994/25.

11. Ковалева І. Ф., Ромашко В. А., Шалобудов В. Н., Мухопад С. Е., ф. е. 1991/137, 1992/85.

12. Ковальова І. Ф., Ромашко В. А., Шалобудов В. М., Тесленко Д. Л., ф. е. 1997/4.

13. Ковалева І. Ф., Шалобудов В. Н., ф. е. 1985/49, 1985/50, 1985/51, 1986/105, 1988/69, 1993/70.

14. Ковалева І. Ф., Шалобудов В. Н., Мухопад С. Е., ф. е. 1987/176.

15. Ковалева І. Ф., Шалобудов В. Н., Мухопад С. Е., Андросов А. В., ф. е. 1990/143.

16. Костенко В. І., ф. е. 1986/54.

17. Марина З. П., Ромашко В. А., ф. е. 1983/57, 1984/147, 1985/52, 1985/53, 1986/52.

18. Марина З. П., Ромашко В. А., Костенко В. І., Фещенко Е. Л., ф. е. 1987/42.

19. Мухопад С. Е., Андросов А. В., ф. е. 1986/107.

20. Ромашко В. А., ф. е. 1989/237, 1990/97.

21. Ромашко В. А., Марина З. П., ф. е. 1992/86, 1993/71.

22. Ромашко В. А., Шалобудов В. Н., Мухопад С. Е., Андросов А. В., ф. е. 1988/68.

23. Приказ по Днепропетровському ордену Трудового Червоного знамені державному університету ім. 300-ліття воз'єднання України з Росією № 347 от 15 мая 1972 г. «О научно-исследовательских работах по хозяйственным темам» // Архів ДНУ.

24. Справка о работе археологической новострочной экспедиции Днепропетровского университета // Архів археологічної експедиції ДНУ. – б/н.

Література

25. **Ковалева И. Ф.** Жизнь, проведенная в могиле: Исповедь археолога / И. Ф. Ковалева. – Д., 2008.
26. **Ковалева И. Ф.** 30 лет работ археологической экспедиции Днепропетровского национального университета / И. Ф. Ковалева // ПАП. – Д., 2002. – С. 3–23.
27. **Ковалева И. Ф.** Днепрогэсовская археологическая экспедиция Наркомпроса УССР 1927–1932 гг. : дис... канд. ист. наук : 07.00.06 / Ковалева Ирина Федоровна. – Д., 1971.
28. **Ковалева И. Ф.** История населения пограничья Лесостепи и Степи Левобережного Поднепровья в позднем энеолите – бронзовом веке : автореф. дис. на соискание учен. степени доктора. ист. наук : спец. 07.00.06 «Археология» / И. Ф. Ковалева. – К., 1987.
29. **Марина З. П.** Творчий шлях Ірини Федорівни Ковальнової / З. П. Марина // *Labores pariant honores*. Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2000. – С. 6–14.
30. **Пряхин А. Д.** Археология в Днепропетровском университете / А. Д. Пряхин // ПАП. – Д., 1993. – С. 4–9.
31. **Ромашко В. А.** Поздний бронзовый век в пограничье Лесостепи и Степи Левобережной Украины (XII – X вв. до н. э.) / В. А. Ромашко. – Д., 1995.
32. **Струкуленко А. С.** Щорічні звіти як джерело з історії новобудовних експедицій Дніпропетровського університету (1972–1993 рр.) / А. С. Струкуленко // Вісник Дніпропетр. ун-ту. Серія Історія та археологія. – Д., 2009. – Вип. 17. – С. 236–244.
33. **Струкуленко А. С.** Пам'ятки середньовічних кочівників у наукових збірниках новобудовної археологічної експедиції Дніпропетровського національного університету / А. С. Струкуленко // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. – Д., 2009. – Вип. 6. – С. 226–235.
34. **Струкуленко А. С.** Дослідження новобудовних експедицій Інституту археології НАНУ в Дніпропетровській області (70–90-ті рр. ХХ ст.) / А. С. Струкуленко // ПАП. – Д., 2009. – С. 130–140.

Надійшла до редколегії 11.11.2009.